

Istraživanja koja su rezultirala knjigom o Zbirci tradicijskih dječjih igračaka Etnografskoga muzeja u Zagrebu

- U povodu stogodišnjice osnutka Etnografskoga muzeja u Zagrebu autorica donosi sažeti pregled nastanka i očuvanja Zbirke tradicijskih dječjih igračaka od 1919. godine do danas. Na temelju dugogodišnjega istraživačkog rada i obrade građe te nedavno objavljene publikacije o tradicijskim dječjim igračkama, u članku je predstavljen razvoj Zbirke s posebnim osvrtom na višestoljetnu izradu igračaka u pojedinim hrvatskim selima. U središtu je rada pregled višestoljetne izrade igračaka u pojedinim selima Prigorja, Hrvatskoga zagorja i Dalmatinske zagore u kojima se ta djelatnost razvila kao domaća radinost koja je donosila gospodarsku korist proizvodnjom i prodajom dječjih igračaka od 19. stoljeća do danas. Tekst je potkrijepljen dokumentima i podacima prikupljenima na terenskim istraživanjima u radu s kazivačima, proizvođačima dječjih igračaka te proučavanjem građe u arhivima i knjižnicama, a s ciljem očuvanja baštine za buduće generacije.

Ključne riječi: Etnografski muzej (Zagreb)
muzejske zbirke, dječje igračke, terenska istraživanja

UVOD

Etnografski muzej koji ove godine obilježava stotu obljetnicu od osnutka čuva u svojim zbirkama mnogobrojne vrijedne predmete *narodne baštine*. Najčešće su u Muzej pristizali otkupom ili darom. Već 1922. godine u prvom broju časopisa “Narodna starina”,¹

1 “Narodna starina”, časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena, izlazio je od 1922. do 1935. a u razdoblju njegova izlaženje objavljen je 31 svezak.

pokretač i glavni urednik dr. Josip Matasović objavljuje “Popis privatnih promicatelja Etnografskog muzeja u Zagrebu” te navodi da su od samoga osnutka 1919. godine mnogi privatnici podupirali muzej i njegov rad brojnim darovima, što potkrepljuje priloženim popisom (s.n. 1922a: 92-96, 209-210, 353-354) iz kojega je vidljivo da su ljudi iz raznih sredina i društvenih slojeva donirali predmete, vođeni željom da budućim generacijama ostave trag svoga vremena. Uz njih, uprava Muzeja osnovala je instituciju muzejskih povjerenika koja je odobrena vladinom naredbom Povjereništva za prosvjetu i vjere 30. kolovoza 1921. godine s ciljem sustavnoga prikupljanja građe za muzejske zbirke i dokumentaciju (s.n. 1922b: 207-208, 347-352). Možemo zaključiti da je fundus Etnografskoga muzeja od samih početaka stvaran zahvaljujući donatorima, a tako je ostalo do današnjih dana, jer uz malobrojne otkupe predmeti se većinom prikupljaju i zbirke popunjavaju vrijednim donacijama građana.

U stogodišnjem djelovanju Etnografskoga muzeja fundus se povećavao pa je s godinama rastao i broj prikupljenih dječjih igračkaka. Njihovom obradom, istraživačkim radom kustosa i mnogobrojnim prezentacijama te nedavno objavljenim katalogom “Zbirka tradicijskih dječjih igračkaka” ova tema zaslužuje biti predstavljena u ovogodišnjem obljetničkom broju časopisa “Etnološka istraživanja”. Uz pregled nastanka i razvoja Zbirke veći dio članka bavi se višestoljetnom izradom igračkaka u pojedinim hrvatskim selima u kojima se ova djelatnost razvila kao domaća radinost koja je donosila gospodarsku korist proizvodnjom i prodajom dječjih igračkaka od 19. stoljeća do današnjih dana.

O ZBIRCI TRADICIJSKIH DJEČJIH IGRAČAKA

Jedna je od muzejskih zbirki Zbirka tradicijskih dječjih igračkaka koja je prema “Pravilniku o unutarnjem ustrojstvu i načinu rada Etnografskoga muzeja”² dio Odjela zbirki i dokumentacije. Kako se veći dio muzejske dokumentacije nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, mnogi su nam podatci nepoznati i još uvijek neistraženi. U bliskoj budućnosti planira se pristupiti sustavnoj obradi spomenute građe pa u ovome članku donosim samo dostupne nam činjenice. U “Etnološkim istraživanjima” posvećenima 70. obljetnici Muzeja, autorica kustosica Nada Gjetvaj spominje kako organizacija stručnoga rada prvih godina nakon osnivanja nije bila podijeljena na rad po određenim temama “tako da se svaki stručnjak Muzeja bavio proučavanjem više različitih etnografskih tema i područja. Mali broj stručnog osoblja bio je ujedno i glavni razlog za ovakav način rada u Muzeju.” (Gjetvaj 1989: 51) Nadalje, ona navodi kako se povećanjem broja djelatnika i boljom organizacijom rada početkom šezdesetih godina 20. stoljeća u Muzeju osnivaju odjeli. U Statutu Etnografskoga muzeja iz 1966. godine donesena je i Unutrašnja organizacija Muzeja pa su utvrđeni i odsjeci. U Odsjeku osnovnih zanata i rukotvorstva prema vrsti građe svrstani su i predmeti izrađeni od drva pa je za pretpostaviti da su među njima i dječje igračke. Prema riječima kustosa Josipa Barleka spomenuti Odsjek i depo u kojem su bile smještene i dječje igračke vodila je kustosica

2 Od 22. lipnja 2018. sukladno Statutu Etnografskoga muzeja od 10. ožujka 2016. (Klasa:612-03/16-06/3, URBROJ:251-01-05-16-4) zbirke i dokumentacija spojeni su u jednu ustrojstvenu jedinicu – Odjel zbirki i dokumentacije što je u skladu s čl. 5 Pravilnika o unutarnjem ustrojstvu i načinu rada Etnografskoga muzeja.

Ivanka Bakrač. Pravilnikom o sistematizaciji radnih mjesta iz 1977. godine nastaju znanstveno-istraživački odsjeci, a u Odsjeku za narodno rukotvorstvo i tradicijske zanate navodi se zbirka: lončarstvo, košaraštvo, obrada drva i kože, muzički instrumenti, manji ukrašeni drveni predmeti, šarene tikvice, lule te zbirka preslica. Iako se ne spominju dječje igračke, možemo zaključiti da one pripadaju ovome Odsjeku. Nakon umirovljenja kustosice Ivanke Bakrač, kustos Josip Barlek preuzima i dječje igračke, iako se prema vlastitim riječima njima nije bavio. U Etnografski muzej kao kustosica pripravnica dolazim 1994. godine i preuzimam dodijeljenu mi brigu o igračkama. Iz Pravilnika o unutrašnjem ustrojstvu i načinu rada Etnografskoga muzeja u Zagrebu iz 2002. godine vidljivo je da su odsjeci postali odjeli pa je u Odjelu zbirki osnovana Zbirka dječjih igračaka koja 2013. godine postaje Zbirka tradicijskih dječjih igračaka, a iste godine osniva se i Zbirka dječjih igračaka i igara. Ta druga zbirka nastaje kao rezultat muzejskoga projekta Svijet igračaka kada je prikupljeno više od tisuću dječjih igračaka tvorničke i manufakturne izrade, od različitih materijala poput porculana, metala, papira, pliša, plastike te izrađene u raznim dijelovima svijeta od 19. stoljeća do današnjih dana.

Sustavni rad na Zbirci tradicijskih dječjih igračaka doveo je do kompletne obrade Zbirke pa je prikupljena dokumentacija s priloženim ispisom predmeta nakon obavljene revizije i temeljite obrade građe prosljeđena Ministarstvu kulture Republike Hrvatske, koje je 2017., na temelju prijedloga Stručnoga povjerenstva za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra, donijelo Rješenje o upisu zaštićenoga kulturnoga dobra u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara. Zbirka do listopada 2018. godine broji 1134 predmeta i u stalnom je porastu. Većim dijelom sadrži igračke, a manjim dječje igre iz ruralnih krajeva Hrvatske i Europe. Predmeti se prikupljaju već od 1920. godine, a izrađivani su od 19. stoljeća do danas uglavnom iz prirodnih materijala. Svaki je predmet bio upisan u inventarnu knjigu Muzeja vođenu pod signaturom Et 6 – Ethnographic,³ a dvadeset i sedam predmeta označeno je signaturom VA - Varia.⁴ Osim inventarnih knjiga, za svaki predmet su rukom pisane kataloške kartice u kojima su, uz osnovne podatke, često na poleđini bili i crteži opisanoga predmeta. Danas je svaki predmet obrađen u računalnom programu M+ + koji, uz pisane podatke, sadrži i slikovni zapis iz Mmedia,⁵ a Muzej uvodi i novu inačicu programa – Modulor.

Kao voditeljica Zbirke uz obradu građe provodila sam istraživanja, nadopunjavala ju novim predmetima, realizirala izložbe i projekte, pisala nominaciju za UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva, a koncem 2018. godine iz tiska je izašao i opsežan katalog “Zbirke tradicijskih dječjih igračaka” u kojem

3 O vođenju dokumentacije Etnografskoga muzeja i signaturama vidi u: Zorić 2015: 53-59.

4 Zbirka Varia postoji od 1935. godine kada je upisan prvi predmet podložan brzom propadanju i lomljenju (sjemenke, slama, tijesto). U nju su tijekom godina upisivani predmeti koji danas pripadaju raznim zbirkama pa i Zbirci tradicijskih dječjih igračaka.

5 Mmedia je slikovna baza podataka u kojoj su pohranjeni vizualni dokumenti koji služe za prepoznavanje predmeta unesenoga u bazu podataka M+ +.

su uz kataloški pregled, u prvome dijelu predstavljena i najnovija istraživanja vezana uz višestoljetnu izradu tradicijskih dječjih igračaka na području Hrvatske.⁶

Dugogodišnjim radom na građi zaključila sam da je predmete potrebno klasificirati da bi korisnicima i posjetiteljima bilo omogućeno jednostavnije pretraživanje. Tako sam u katalogu “Zbirka tradicijskih dječjih igračaka” predmete podijelila u nekoliko cjelina. Prvoj cjelini pripadaju igračke koje su izrađivala sama djeca u ruralnim krajevima Hrvatske, zatim one koje su rađene u školama te igračke koje su izrađivali odrasli prema uzoru na igračke iz djetinjstva. Prema zapisima u inventarnoj knjizi Et 6⁷ na Proletnom salonu u Zagrebu, održanom 4. ožujka 1923., na Izložbi dječjih ručnih radova izlagani su radovi osnovnoškolaca. Bili su to drveni predmeti, najčešće uporabni, ali rađeni kao umanjene dječje igračke, modeli ili makete (na primjer preslice EMZ Et 2717d-g, vretena EMZ Et 2717i-j, kola EMZ Et 2613a, EMZ Et 2616a, plug EMZ Et 2619a, krevetić EMZ Et 2617a i drugo). Uz pojedine predmete zapisana su i imena djece koja su ih izrađivala, razred koji su pohađala i godina života (najčešće u dobi od 11 do 13 godina). Te su igračke većinom bile jednostavnije izrade, rađene od materijala iz prirode (drvo, kukuruzovina, lješnjak, orah, tekstil, pa su tako sačuvani u zbirci lukovi i strijele, puške, vodenice, pucaljke, svirale, lopte, lutke... Drugoj skupini pripadaju igračke poput zipki, saonica, lutkica, odjeće za lutke, koje su za svoju djecu ili unučad izrađivali odrasli u selima na prostoru Hrvatske. Treća cjelina su igračke koje su pojedini vještci iz Prigorja, Hrvatskoga zagorja i Dalmatinske zagore radili za prodaju. U četvrtoj skupini su igračke iz europskih zemalja. Uz dječje igračke iz Hrvatske, Etnografskom muzeju u Zagrebu 1923. godine darovane su i igračke iz Slovenije, Srbije, Makedonije te Bosne i Hercegovine. Nešto kasnije, 1927. godine otkupljena je prva igračka iz Italije, a od 2009. godine fundus Muzeja proširen je igračkama iz Poljske, Portugala, Rusije, Njemačke i Švedske.

Do 1948. godine prikupljeno je 210 dječjih igračaka, 11 predmeta tehnologije (predložci, alat i kokot u procesu izrade) te 3 dječje igre. Od 1948. do 1989. godine prikupljeno je 10 dječjih igračaka, a 1989. i 1990. godine fundus Muzeja se povećava za 62 dječje igračke i 6 predmeta tehnologije (alat, predložci i konjić u procesu izrade). Od 1994. do kraja 2018. godine prikupljeno je 797 igračaka, 3 dječje igre i 32 predmeta tehnologije (alat, predložci i leptir u procesu izrade). Iz navedenoga je vidljivo da se od 1994. godine Zbirka tradicijskih dječjih igračaka sustavno povećava, prati se rad majstora na terenu, a svakom se novom i inovativnijom igračkom nastoji popuniti fundus. Prikupljaju se i igračke iz europskih zemalja, jer su naša nastojanja usmjerena upoznavanju igračaka i iz drugih sredina, kako bi u novom postavu, posjetiteljima omogućili uvid u stranu produkciju. Ove su igračke ušle u fundus donacijom pojedinaca i institucija poput Muzeuma Zabawek i Zabawy iz Kielca s kojim je Etnografski muzej imao uspješnu višegodišnju suradnju.

6 Više u katalogu “Zbirka tradicijskih dječjih igračaka2” (Biškupić Bašić 2018.).

7 Inventar Etnografske zbirke I od broja 1 do 5.000.

POVIJEST ORGANIZIRANE IZRADE DJEČJIH IGRAČAKA U HRVATSKOJ

Najbrojniji dio Zbirke tradicijskih dječjih igračaka su igračke izrađivane u hrvatskim selima za prodaju. Već potkraj 19. i početkom 20. stoljeća u Prigorju, Hrvatskom zagorju te u Dalmatinskoj zagori, ponajprije u sastavu domaće radinosti, organizirana je izrada igračaka. Stanovnici pojedinih sela u kojima se teško živjelo, udaljeni od većih središta, u velikim obiteljskim zajednicama, s malo obradive zemlje, nedostatkom električne energije i slabom cestovnom povezanošću, bavili su se isključivo izradom dječjih igračaka za prodaju. Zasigurno je razvoju te djelatnosti upravo u navedenim krajevima doprinijelo bogatstvo šuma i raznolike vrste drveća pogodne za drvorezbarstvo, ali prije svega to su nadareni pojedinci koji su svojim umijećem izrade i idejama izrađivali igračke privlačne i gradskoj djeci. Zahvaljujući dragocjenim vizionarima, ponajviše Ženskoj udruzi za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta, osnovanoj 1913. godine u Zagrebu, s predsjednicom barunicom Majom Turković i tajnicom Ženkom Frangeš na čelu (s.n. 1913: 1-14), dogodile su se s godinama znatne promjene i značajni pomaci na planu domaće radinosti, pa tako i organizirane izrade igračaka. Članice Udruge bile su vrlo aktivne u želji da pomognu hrvatskom seljaku i prosperitetu domaće radinosti. Smatrale su da je najvažnije školovanje mladih ljudi koji bi kvalitetno mogli usavršiti dosadašnji način izrade rukotvorina. Tako se već 1920-ih godina osnivaju tečajevi, podučava se hrvatskoga seljaka kako bi svojom kreativnošću bolje i lakše živio. Prema zapisu Branke Frangeš u Prilogu upoznavanju i unapređenju hrvatskoga kućnog obrta članice Ženske udruge uputile su ministru trgovine i industrije dr. Želimiru Mažuraniću 1929. godine predstavku u kojoj opisuju stanje, razvitak i napredak kućnoga obrta u naprednim državama i prijedlog na koji način pomoći hrvatskom kućnom obrtu. Autorica teksta nadalje piše: "Državni zavod za unapređenje industrije i zanatstva Ministarstva trgovine i industrije uputio je povodom ove predstavke mnoštvo poziva institucijama i privatnim licima, da iznesu svoje mišljenje o tome predmetu naglasivši naročito, koliko je razvitak i napredak kućnog obrta od važnosti za ekonomsko podizanje siromašnih slojeva, a napose sela" (Frangeš 1930: 5) te zaključuje kako je time pitanje kućnog obrta maknuto s mrtve točke.

Početak 30-ih godina 20. stoljeća započinju se osnivati zadruge za proizvodnju dječjih igračaka, a u njima organizirano rade stanovnici ruralnih područja u kojima je tradicija već postojala. Cilj ovakvoga poslovanja bio je zajednički proizvoditi i prodavati rukotvorine i na taj način poboljšati materijalno stanje obitelji. U 40-im godinama 20. stoljeća izrada je igračaka na vrhuncu, mnogo je rezbara uključeno u proizvodnju, a država osniva Zemaljski zavod za kućnu radinost koji pomaže pri organizaciji izrade i plasmanu njihovih proizvoda na tržište. U sela se postupno uvodi elektrifikacija koja pomaže i rukotvorcima pri bržoj i jednostavnijoj obradi proizvoda. Vještiji pojedinci zaduženi su za poticanje i educiranje zainteresiranih suseljana. Za kvalitetniji i brži rad organizirano se preko zadruga nabavlja potreban materijal, osnivaju se trgovačka poduzeća koja posreduju pri prodaji, a država ukida Zemaljski zavod i osniva poduzeće Narodne rukotvorine. One postaju glavni posrednik između seljaka rukotvoraca i tržišta. Zadatak Narodnih rukotvorina je nadziranje i poticanje proizvodnje u hrvatskim selima

i njihova prodaja u zemlji i izvan nje. Narodne rukotvorine 16. rujna 1950. mijenjaju naziv poduzeća u “Rukotvorine, proizvodnja i promet narodnih rukotvorina, Zagreb”, a predmet poslovanja ostaje isti.⁸ Stagnacija započinje polovicom 50-ih godina 20. stoljeća kada se zadružna djelatnost gasi, sve više rukotvoraca odlazi raditi u tvornice, smanjuje se organizirana prodaja, a gradskoj djeci postaju zanimljivije igračke proizvedene u tvornicama koje postupno zauzimaju sve više mjesta na tržištu korištenjem novih materijala poput plastike.

Izrada drvenih dječjih igračaka do danas se zadržala samo na malom prostoru Hrvatskoga zagorja, unatoč velikoj konkurenciji modernih industrijskih igračaka. Zahvaljujući neprekinutom radu zagorskih rukotvoraca i ljepoti igračaka, one su 2009. godine upisane kao Umijeće izrade drvenih tradicijskih dječjih igračaka s područja Hrvatskoga zagorja na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva.

Nakon kraćega uvoda u organiziranu izradu dječjih igračaka u Hrvatskoj slijedi prikaz pojedih centara u kojima se ona razvila i djelovala.

PRIGORJE – VIDOVEC

Duga je povijest izrade dječjih igračaka u Vidovcu, selu smještenom na istočnim obrocima Zagrebačke gore što potvrđuje i članak o proizvodnji igračaka za djecu objavljen 1884. u “Obrtniku”, glasilu trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, u kojem autor opisuje životne prilike Vidovčana i razloge zbog kojih izrađuju igračke. Razvoju toga umijeća zasigurno je doprinijelo siromaštvo s jedne strane i rezbarska vještina s druge. Na prijedlog Ženske udruge za usčuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta, 5. studenoga 1932. započinje organizirana izrada drvenih dječjih igračaka osnivanjem Prve seljačke zadruge za izradbu dječjih igračaka u Vidovcu, a osnivačkoj skupštini predsjedala je Ženka Frangeš.⁹ Tada je u Vidovcu živjelo 800 stanovnika na oko 150 kućnih brojeva.¹⁰ Kroz Zadrugu je od njezina osnutka do prestanka rada prošlo gotovo stotinu članova.¹¹ U vrijeme postojanja Zadruge Vidovčani su izrađivali mnogobrojne motive, a prevladavaju životinjski likovi poput jelena, rode, mačke, lisice, psa, pijetla... Osim životinja, izrađivali su i razna vozila, npr. kola, saonice, automobile hitne pomoći, tramvaje, avione, luksuzne i teretne automobile, autobuse... Izrađivali su i predmete vezane za kućanstvo – male sobne i kuhinjske namještaje poput kreveta, stolova, stolaca, ormara, škrinja, zipki, klupica, a često i modele starih posavskih kuća te malene stolce na kojima su djeca, ali i odrasli, mogli sjediti. U zaselku Čigiri pretežito su se bavili izradom pletenih košara te su tom tehnikom izrađivali i igračke. Sve igračke imaju kotačiće kako bi ih djeca mogla lagano vući ili gurati. Uglavnom su ih prodavali u četrnaest kilometara udaljenom Zagrebu na Trgu bana Josipa Jelačića,

8 NN 61/50.

9 HR-HDA 605/58 Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga z.s.o.j. Zagreb s članicama/Zapisnik glavne skupštine.

10 HR-HDA 605/58 Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga z.s.o.j. Zagreb s članicama/Izvjestaj o pregledbi poslovanja iz 1933. godine.

11 Koliko je članova prošlo kroz Zadrugu svjedoči Uvezana knjiga s 95 Pristupnica vođena od 18. kolovoza 1935. do 4. prosinca 1948. (EMZ, Spis 311/2).

ispred katedrale, na Dolcu i u svom selu, kroz koje su prolazili hodočasnici na putu Mariji Bistrici. Odlazili su na proštenja i sajmove u okolna mjesta i gradove, a osnutkom Narodnih rukotvorina, poduzeća za proizvodnju i promet narodnih rukotvorina, organizirano su svoje proizvode prodavali u prodavaonicama koje su ih distribuirale u zemlji i inozemstvu. Godine 1954. dolazi do niza promjena u poslovanju Zadruge, jer je donesena Uredba o zanatskim radnjama i zanatskim poduzećima, briše se stari naziv i od tada se upisuje kao Prva hrvatska seljačka zadruga za izradu dječjih igračaka.¹² Zadruga prestaje djelovati 31. svibnja 1956. godine zbog, kako piše u izvješću Ljudevita Komušara, posljednjeg predsjednika Zadruge i Josipa Komušara poslovođe, “pomanjkanja obrtnih sredstava za nabavu sirovina i materijala”.¹³ U istom se spisu obrazlaže kako Zadruga nije prestala raditi zbog vlastitoga lošeg poslovanja, već zbog neisplaćenih sredstava za isporučene proizvode drugim naručiteljima. Većina proizvođača igračaka, zbog navedene situacije odlazila je na rad u obližnje tvornice, a oni malobrojni morali su se udružiti sa zadrugama koje nisu dobro poslovale te su u konačnici ostali bez sredstava za rad, a izrada igračaka u Vidovcu se gasi. U zagrebački Etnografski muzej, zahvaljujući pojedincima, pristiglo je od 1922. godine osamdesetak igračaka, kartonske šablone – *mustre* za šest životinjskih likova, postupak izrade igračke i dokumentacija Prve seljačke zadruge za izradbu dječjih igračaka u Vidovcu s pripadajućim pečatom.

HRVATSKO ZAGORJE — LAZ STUBIČKI, LAZ BISTRičKI, MARIJA BISTRICA, TUGONICA, TURNIŠĆE I GORNJA STUBICA

U nekoliko sela Hrvatskoga zagorja, smještenima na hodočasničkom putu prema nacionalnom marijanskom svetištu u Mariji Bistrici, neprekinuto se od 19. stoljeća do danas razvija i opstaje u pojedinim obiteljima generacijama izrada drvenih dječjih igračaka. Stoga ne čudi da je u Zbirci Etnografskoga muzeja sačuvano najviše igračaka iz ove regije. Spretniji muškarci rezbarili su drvo kojim su bili okruženi, jer je to kraj koji obiluje šumom. Izrađivali su svirale, u Zagorju poznatije kao žveglice, u početku jednostavnije jedinke i dvojnice koje su bojili žutim prirodnim bojama ili ukrašavali paljenjem drvene površine pravljenjem šara. S vremenom se asortiman svirala povećao pa ih izrađuju u oblicima pijetla, ptičice, trubice, violončela, čekića, pištolja, ribe i oslikavaju veselim, najčešće crvenim bojama na koje nanose raznobojne šare. Jedna od najpoznatijih igračaka je ptica ili leptir s krilima kojima lupa, tj. klepeće dok je dijete gura, uz pomoć kotačića i štapa na koji je pričvršćena. Izrađuju i konjiće raznih veličina koje oslikavaju crnom bojom, ukrašavaju crvenom i bijelom, dodaju im grivu i rep od krzna, potom konjske zaprege, jednopreg, dvopreg, četveropreg, mljekarska kola s konjem, konje i kola za sijeno, volovsku zapregu, magarce. U njihovim radionicama nastaju i automobili, kamioni, zrakoplovi, vlakovi, tramvaji, a asortiman proširuju helikopterima, hidroavionima, traktorima, vatrogasnim vozilima i drugim djeci zanimljivim prometlima. Kod djece je omiljen dječji namještaj – stolovi, stolci, ormari, psihe, komode, kreveti i kolijevke u raznim veličinama i bojama prilagođe-

12 EMZ, Spis 311/8.

13 EMZ, Spis 311/1, Spis 311/20.

nima današnjim većim lutkama. Zanimljive su i pokretne igračke koje se pomiču uz pomoć kotačića i/ili štapa koji se pričvrsti na tijelo igračke. Neke od takvih igračaka su, osim spomenutoga leptira, plesači koji se vrte i plešu, vrtuljak, konji skakači, konjić škrebetaljka, ptica žuna. Nezaobilazna je igračka koja ima dvojaku funkciju – služila je kao pomagalo pri hodanju do svetišta (hodočasnik bira štap prema vlastitoj visini), a bila je i igračka. Na vrhu štapa izrađena je svirala u obliku sjekirice u koju dijete puše i svira te ona postaje predmet za igru. Na povratku kući odrasli su ju darovali djeci, kao uspomenu na hodočašće. U selima Tugonica i Turnišće razvila se izrada malenih dječjih instrumenata, tamburica pa malobrojni drvodjelci i danas kao i u 20. stoljeću proizvode male, srednje i velike bisernice, dangubice i brač. Koriste se predlošcima koje su naslijedili od starih majstora koji su izrađivati predmete za prodaju u domaćoj radinosti, a s vremenom su se uključivali u organizirane zadruge. Tako je 1934. godine osnovana Zadruga za izradu dječjih igračaka s. o. j. u Mariji Bistrici,¹⁴ a područje njezina djelovanja obuhvaćalo je cijelu upravnu općinu Mariju Bisticu. Cilj osnivanja i postojanja bio je: “pružanje zarade zadrugarima, proizvodnjom i prodajom dječjih igračaka, pribavljati im uz najpovoljnije uvjete potrebni alat i materijal, poticati ih na rad i točnost u izvršavanju preuzetih dužnosti u cilju poboljšanja njihovog materijalnog stanja; pribavljati članovima za poslovanje potrebne kredite”¹⁵ Ista se zadruga spominje i 1945. godine, ali pod nazivom Zadruga za izradbu i prodaju dječjih igračaka s. o. j. u Mariji Bistrici.¹⁶ U toj su zadruzi od osnutka radili i stanovnici susjedne Tugonice. Kako je u srpnju 1946. donesen novi “Osnovni zakon o zadrugama”,¹⁷ a u travnju 1947. “Uredba o načinu osnivanja zadruga, o pravilima zadruga i o upisu zadruga u zadrudni registar”¹⁸ prema kojem se sve već postojeće zadruge moraju ponovno registrirati kada se usklade s Osnovnim zakonom i Uredbom, a one koje to ne učine, prestaju djelovati, proizvođači igračaka iz Tugonice osnivaju samostalnu Zadrugu 14. travnja 1948. godine. Bila je to Prva Hrvatska seljačka zadruga za kućnu radinost s. o. j. u Tugonici.¹⁹ Predmet poslovanja bio je: “da radnom snagom svojih članova obavlja izrade predmeta kućne radinosti; da vrši nabavu materijala i sirovina za poslovanje svojih članova; da članove podiže na stupanj racionalne, kulturne i tehničke dotjerane kućne radinosti; da izvršava sve ostale pravilima predviđene zadatke.”²⁰ Nedaleko od spomenute općine, u upravnoj općini Donja Stubica, još su se dvije zadruge bavile izradom dječjih igračaka: Hrvatska seljačka zadruga za izradbu i promet raznih drvenih dječjih igračaka i svirala s. o. j. Laz Stubički spominje se u Narodnim novinama 1948. godine zbog prijedloga spajanja te zadruge i Nabavno-prodajne zadruge u Lazu Bistričkom.²¹ Prema podatcima

14 NN 257/34.

15 Ibid.

16 Kopija dopisa u Dokumentaciji EMZ-a.

17 NN 59/46.

18 NN 33/47.

19 NN 53/48.

20 NN 53/48.

21 HR-HDA-1163/11.

u Narodnim novinama ova prva briše se iz zadružnoga registra 9. srpnja 1949.²² Jedan od posljednjih članova zadruga i njezin predsjednik Stjepan Hrastović Kosturaš, s kojim sam razgovarala krajem 80-ih godina 20. stoljeća, izjavio je kako je u njoj radilo šezdesetak zadrugara, a igračke su prodavali noseći ih u naprtnjačama i kovčezima na sajmove i proštenja u Zagreb, Mariju Bisticu, Varaždin, Krapinu, Split i Dubrovnik. Nakon Drugoga svjetskog rata zadruga za domaću radinost osnivaju se na drugi način. Kotarski savez Krapina, u kojem su sela Bistrički i Stubički Laz i Tugonica, postavio je u Odjelu lokalne privrede referenta za kućne radinosti. Referent je organizirao otkupljivanje proizvoda za zadrugu koja se od 1952. godine zvala Hrvatska seljačka zadruga za izradu i promet dječjih igračaka i sviraljka u Lazu i imala 109 članova. Iz tog podatka može se zaključiti da su se dvije zadruga iz Laza Bistričkoga i Stubičkoga 1949. godine fuzionirale i da su nastavile raditi kao jedna zadruga s većim brojem članova. I već spomenuta zadruga iz Tugonice promijenila je naziv u Zadrugu za kućnu radinost Tugonica.²³ To je bila druga takva zadruga na području Krapinsko-zagorske županije 1950-ih u kojoj su se organizirano izrađivale dječje igračke.

Zadružni oblik rada i privređivanja izradom i prodajom igračaka postupno se krajem 50-tih godina 20. stoljeća ukida, a razlozi su migracije stanovnika, industrijalizacija, povratak poljoprivredi pa samo malobrojni proizvođači nastavljaju raditi samostalno u okviru domaće radinosti. Sve do današnjih dana, istraživanja su pokazala, ovo umijeće se održalo unatoč mnogobrojnim problemima, kod dvadesetak stanovnika mjesta Laz Stubički, Laz Bistrički, Marija Bistrica, Tugonica, Turnišće i Gornja Stubica u obiteljima Mikuš, Mesar, Majdak, Hajnić, Hrastović, Ivanić, Kunić, Cesar, Gorički, Topolovec, Šagud, Šuštić i Fijan. U razgovoru s kazivačima, proizvođačima dječjih igračaka, 2018. godine bilježim njihove izjave u kojima ističu da je sve teže poslovati pa zaključujem da postoji velika opasnost od nestanka ovoga vrijednog umijeća upisanog i na svjetski popis zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara.

DALMATINSKA ZAGORA - ZELOVO²⁴

Uz već spomenute centre izrade igračaka na sjeveru Hrvatske i na jugu, u Zelovu, selu Dalmatinske zagore, nedaleko Sinja, na 800 m nadmorske visine, gdje su zime oštre i duge, daroviti drvorezbari bavili su se dodatnim djelatnostima u sklopu domaće radinosti da bi prehranili obitelj. To potvrđuju i dvadeset i tri malene svirale poznate kao *svirci* ili *pištavci*, darovane 1933. godine Etnografskomu muzeju, rađene za djecu, od klenova²⁵ drva, ukrašene rezbarenom površinom te lakirane ili oslikane u *zelovskoj* maniri, nježno žutoj boji s blagim crvenim i zelenim šarama. Različitih su oblika – od

22 NN 64/49.

23 Objavljeno u Zadružnom leksikonu (Kovačević 1956: sv.1/660, 682, XIV.).

24 Kada je riječ o proizvodnji dječjih igračaka na prostoru Dalmatinske zagore, iako sam već 90-ih godina 20. stoljeća provodila terenska istraživanja i bilježila kazivanja živućih proizvođača koja su ukazivala na postojanje organizirane izrade igračaka, pisanih dokaza nije bilo. Tek sam nedavno boraveći u Državnom arhivu u Splitu pronašla dokumentaciju koja mi je rasvijetlila mnoge nedoumice i dovela me do novih spoznaja koje sam objavila u katalogu "Zbirke tradicijskih dječjih igračaka", a donosim ih i u ovome članku.

25 Klen je drvo iz porodice javora (Kovačec 2003: 314-315).

valjkastoga, višebriđnoga, romboiđnoga, pravokutnoga do četverokutnoga – duđe od pet do jedanaest centimetara. Sačuvane su i dječje diple rađene oko 1930. godine, ukrašene kao i već spomenute svirale, ali s nacrtanom ljudskom glavom. Vrlo lijepu zbirku sličnih *sviraca* čuva i Etnografski muzej Split, a o njima piše Branka Vojnović-Traživuk: “U njihovom oblikovanju došlo je do izražaja umijeće zelovskih drvorezbara, pa je na nekim primjercima u malom formatu postignut zanimljiv likovni izraz.” (Vojnović-Traživuk 2015: 74). Ona nadalje navodi kako su u Dalmaciji bili najpoznatiji drveni *svirci* koji su se oko 1930. godine izrađivali u Zelovu, te se prodavali na različitim sajmovima, redovito na sajmu povodom sv. Duđe u Splitu. (Ibid.) U publikaciji “Kućna radinost – organizacija i rad putem poljoprivrednog zadrugarstva” tiskanoj 1949. godine, autori spominju drvorezbarsku djelatnost koja kao grana kućne radinosti pomalo nestaje. Oni u toj tvrdnji vide bezrazložnost, jer navode da u zemlji ima raznih vrsta drva za rezbarenje u velikim količinama, ali i talentiranih mladića i starih rezbara, iako mnogi od njih nisu svjesni da im dodatni posao može donijeti dobru zaradu. Zaključuju da se najviše rezbari u Dalmatinskoj zagori, oko Sinja i u Ravnim kotarima te nešto u Slavoniji i Hrvatskom zagorju. Selo Zelovo u kotaru Sinj, poznato je po drvorezbarstvu, proizvodnji cigaretnika (njem. *cigaretšpica*, a autori ih nazivaju *cigarlucima*) i dječjih igračkaka (Pasarić i Ružička 1947: 17, 26). Da su te tvrdnje točne dokazuje Izvješćaj Oblasnoga NO-a Dalmacije upućena Zemaljskom zavodu za kućnu radinost 1947. godine. U tom se Izvješćaju navodi da se na području kotara Sinj proizvode predmeti utilitarnoga karaktera i predmeti umjetno-dekorativnog karaktera, kojem pripadaju:

“drvorezbarstvo/kutije za duhan, stolne škrinje, rame, dječje igračke i slično... Pobrojeni predmeti izrađuju se u Zelovu: rezbarstvo i dječje igračke te cigarluci. Ukupan broj lica koji se bave rezbarstvom i izradom dječjih igračkaka kreće se oko 10 lica, a u slučaju potrebe moglo bi se zaposliti još oko 10 lica. Ukupan broj lica koja se bave izradom cigarluka kreće se oko 300, a u slučaju potrebe moglo bi se zaposliti još oko 400 lica. Potrebnim sirovinama za rezbarstvo snabdijevaju se uglavnom iz graničnih šuma NR BiH. Potrebnim sirovinama za cigarluke snabdijevaju se uglavnom iz obližnjih seoskih šuma.”²⁶

Prema dostavnicama Zagrebačkoga velesajma,²⁷ kojemu je Kotarsko trgovačko poduzeće “Kamešnica” 29. kolovoza 1949. predalo za prodaju drveni sanduk s popisom i cijenama proizvoda zelovskih drvorezbara, možemo zaključiti da su i dalje radili i svoje proizvode prodavali preko spomenutoga poduzeća. U dopisu Kotarskom NO-u 10. prosinca 1949. povjerenik Rade Dumanić zaključuje da u selu Zelovu rezbar Ante Delaš zauzima vodeće mjesto u izrađivanju drvenih predmeta ukrašenih čistom narodnom ornamentikom. Kako bi se unaprijedila domaća radinost i rezbarima omogućio nesmetan rad, misli da bi se Ante Delaš morao prijaviti Oblasnom povjereništvu za industriju i obrt u Splitu, donijeti uzorke predmeta koje je radio kako bi se pokrenula proizvodnja.²⁸ Zanimljivo je da je spomenuti rezbar već u siječnju 1950. proizvodio razne drvorezbarske predmete

26 HR-DAST 2882 ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950.

27 HR-DAST ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950.

28 HR-DAST 4549, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950.

za Udruženje likovnih umjetnika u Zagrebu – Likum,²⁹ a kao potencijalni drugi majstor spominje se Stjepan Domazet.³⁰

Na području Zelova u Sinjskom kotaru pokrenuta je domaća radinost, a u dokumentu od 17. siječnja 1950. vidi se da je glavni nositelj proizvodnje dječjih igračkaka bio spomenuti rezbar – Ante Delaš. Prema njegovim riječima: “Ove bi se igračke mogle kud i kamo bolje dotjerati i izraditi, kada bi se proizvođačima osigurao potrebni materijal i alat – osim drveta – te garantirano snabdijevanje.”³¹ Iz istoga se dopisa vidi da u Zelovu izrađuju igračke: “ptice čokavice, ptice sa krilima na kotačima, leptiri na kotačima, konjići na povlaku te razne vrste svirala.” (Ibid.) Majstor Delaš zaključuje da bi se “mogle proizvoditi i druge igračke kada bi bila dobivena tražena sredstva te bi u jednoj godini mogli proizvesti 10 – 15000 komada igračkaka. Drvo imamo, ali nam je potreban šelak, špirit, žuta, zelena i crvena boja te određena količina laka u boji i čavala od 1 do 3 cm duljine.” Navode se i potencijalni rezbari – Ivan Jukić zvani Kero, Josip Delaš, Josip Jukić, Ivan Jukić i Stjepan Jukić, a za njihovo usavršavanje zauzeo bi se Ante Delaš. Kotarski NO Sinj zaključuje kako bi ta grana domaće radinosti mogla uspješno napredovati i postići odgovarajuću razinu kada bi se u selu Zelovu pristupilo otvaranju jedne radionice u kojoj bi proizvođači zajedničkim radom izrađivali igračke pod nadzorom i uputama rezbara Ante Delaša. Za tu bi svrhu pristupili izgradnji manje radionice velike 10 x 5 x 2,5 m, ali bi materijal morao biti osiguran. Rezbari su komisiji dostavili uzorke svojih igračkaka – konja s kolima, gimnastičara, *propeler*, čekić sviralu, pticu *sviralicu*, diple, pticu s krilima, automobil, ptice čokavice i *svirak*. Još nam jedan dokument daje uvid u vrijeme nastanka organizirane izrade igračkaka. To je putni izvještaj predstavnika poduzeća “Narodne rukotvorine”, Alberta Plevana, koji je s referentom ing. Tončićem od 22. do 26. veljače 1950. obilazio teren zbog organiziranja domaće radinosti. Tako su 23. veljače posjetili Sinj i dobili Izvještaj Kotarskoga narodnog odbora da u Zelovu namjeravaju otvoriti radionicu za 30 radnika koji bi se bavili drvorezbarstvom, izradom igračkaka i drvenoga poljoprivrednog alata. Prostorije za radionicu su osigurane kao i nekoliko stolarskih klupa i inventara. Radionicu bi vodio Ante Delaš, najbolji rezbar i član Likum-a. Administracija bi se vodila u Sinju. Svi bi radnici radili u radionici, a ne kod kuće. Radionicu bi otvorili kao zadružnu, jer su raspolagali kreditom od 90.000 dinara, a poslije su je namjeravali pretvoriti u Seljačku radnu zadrugu za stočarstvo i domaću radinost.³² U Zadružnom leksikonu objavljenom 1957. godine, doznajemo da se drvorezbarstvom i dalje bave u okolici Sinja (u selu Zelovu) i da tamo seljaci rezbare gusle, kutije za cigarete, drvene žlice, diple, dvojnice i drugo (Kovačević 1957: 1225).

29 U zadružnom registru od 11. lipnja 1948. upisan je “Likum” nabavno-prodajna zadruga likovnih umjetnika s. o. j. u Zagrebu. Predmet poslovanja zadruga je da nabavlja i izrađuje za svoje članove potrepštine i materijal potreban za njihov umjetnički rad; da organizira svoje radionice, prodavaonice i poduzeća za izradu i prodaju umjetničkih radova i proizvoda; da izdaje umjetničke revije, monografije i reprodukcije originalnih umjetničkih djela itd. (NN 61/48).

30 HR-DAST 467, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950.

31 HR-DAST 1175, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950.

32 HR-DAST 2148, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950.

Drvene dječje igračke u Zelovu, kao i u sjevernoj Hrvatskoj, izrađivali su uglavnom muškarci, iako su od malena naučila raditi ih i djeca. Prema kazivanju Josipa Delaša, zvanoga Kudre, već su manja djeca “svrdlala rupe” i “rezala štapove za tice”, a dokument iz 1949. spominje i dvije djevojke. Bile su to petnaestogodišnja Iva Jukić Ivanova i četrnaestogodišnja Danica Delaš Antina.³³ Ovaj podatak svjedoči da su, osim muške djece, i ženska već u dobi od 14 godina pomagala odraslima u radu, a naučili su i samostalno izrađivati pojedine predmete namijenjene prodaji. Za izradu su koristili drvo trepetljike³⁴ (u Zelovu *trpetljika*) koja je rasprostranjena na spomenutom području, a prikladna je za obradu jer je meka, lagana, srednje čvrsta i elastična, bijele boje koja je pogodna za oslikavanje. Iako je motiva manje nego na nekim drugim već spomenutim lokalitetima, one su jedinstvene svojim izričajem: oblikovane ručno, nožićima, oslikavane vodenim bojama, crvenom i zelenom na žutoj podlozi. Većina ima kotačiće tako da dijete igračku može ili vući ili gurati. Svoje su proizvode prodavali u petnaest kilometara udaljenom Sinju do kojega su dolazili pješice, hodajući četiri sata po teško pristupačnim i strmim putovima. Moglo ih se vidjeti na *pijaci* ispred svetišta Gospe Sinjske u Sinju ili na tržnici/*pazaru* u Splitu, a za posebne prigode, kao što je svetkovina/*fjera* svetoga Duje, i na rivi. Putovali su i u ostala dalmatinska središta poput Imotskoga, Knina, Vrgorca, Vrlike, Makarske, noseći igračke u naprtnjačama i nudeći ih tamošnjem gradskom stanovništvu.

Posljednja obitelj koja je izrađivala dječje igračke u Zelovu je obitelj Jakova Delaša. Njegovi sinovi Stanko, Ivan i Mate, kao i kći Kata, od djetinjstva su uz oca radili igračke, a kad je on zbog bolesti 2000. godine prestao raditi, sinovi su preuzeli njegov posao. Prema kazivanju Stanka Delaša 2018. godine, oni su ubrzo nakon očeve smrti 2002. prestali s rezbarenjem jer su imali druga zanimanja i obaveze, a za njihove igračke više nije bilo ni tržišta ni interesa. Javnosti su danas dostupni samo malobrojni primjerci sačuvani u muzejima poput Etnografskoga muzeja Split i Etnografskoga muzeja u Zagrebu, u čijem se fundusu danas nalazi devedeset i devet zelovskih igračaka.

ZAKLJUČAK

Etnografski muzej u Zagrebu nezaobilazna je kulturna institucija Republike Hrvatske koja skrbi o materijalnoj i nematerijalnoj etnografskoj baštini. Primarni je zadatak njezinih djelatnika, osobito kustosa i voditelja zbirke, danas u 21. stoljeću, uz prikupljanje predmeta narodne kulture, i muzeološka obrada, čuvanje, prezentacija i komunikacija. Iskustvo je pokazalo da je za cjelovitu komunikaciju s društvom od iznimne važnosti terenski rad etnologa, a rezultat spomenute sinergije vrijedne su donacije, kvalitetni projekti, izložbe i publikacije.

Jedna takva je i knjiga o igračkama obrađena sa stručnoga i znanstvenoga aspekta, objavljena koncem 2018. godine kao Katalog Zbirke tradicijskih dječjih igračaka. Kao u knjizi tako i u ovome članku tema su igračke iz fundusa muzeja, povijesni pregled

33 HR-DAST 940, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950.

34 Jasika ili trepetljika drvo je iz porodice vrbe (Kovačec 2003: 309-310).

nastanka i razvoja umijeća izrade tradicijskih dječjih igračaka u Hrvatskoj s naglaskom na provedena istraživanja centara u kojima se ova djelatnost razvila kao osnovna ekonomska djelatnost od proizvodnje, prodaje, uporabe ne samo u daljoj prošlosti, već i u sadašnjosti.

Tradicijske dječje igračke neizostavan su dio fundusa Etnografskoga muzeja u Zagrebu, a one rađene organizirano u hrvatskim selima, za prodaju, detaljno su istražene. Iako se izrada u pojedinim centrima ugasila, na malome prostoru Hrvatskoga zagorja, odolijevajući vremenu i mnogobrojnim globalnim utjecajima, njihova proizvodnja još traje. Oblikuju ih majstori drvorezbari ručno, korištenjem prirodnih autentičnih materijala i oslikavaju veselim ekološkim bojama. Nisu ostale samo dječje igračke i prepoznatljiv hrvatski proizvod, već su postale i jedan od nacionalnih simbola i svjedočanstvo izvornoga stvaralaštva koje je preraslo granice Hrvatske i upisom na UNESCO-ov popis postalo svjetska baština. Zasićeno je tomu doprinio i vrijedan rad muzejskih djelatnika koji o njima skrbe od samoga osnutka muzeja.

LITERATURA I IZVORI:

BIŠKUPIĆ BAŠIĆ, Iris. 2018. *Zbirka tradicijskih dječjih igračaka*. Zagreb: Etnografski muzej.

Brisana iz registra Hrvatska seljačka zadruga za izradbu i promet raznih drvenih dječjih igračaka i svirala u Lazu Stubičkom (NN 64/49).

Dokumentacija Prve hrvatske seljačke zadruge u Vidovcu, EMZ/1-23, Dokumentacija EMZ.

Dokumentacija Zadruga za izradbu i prodaju dječjih igračaka s.o.j. u Mariji Bistrici i Prve hrvatske seljačke zadruge za kućnu radinost s.o.j. u Tugonici, Dokumentacija EMZ.

EMZ, Inventar Etnografske zbirke I (od broja 1 do 5.000).

FRANGEŠ, Branka. 1930. *Prilog upoznavanju i unapređenju hrvatskog kućnog obrta*. Zagreb: Ženska udruga za očuvanje i promicanje hrvatskog kućnog obrta.

GJETVAJ, Nada. 1989. "Etnografski muzej u Zagrebu – u povodu 70. obljetnice". *Etnološka istraživanja* 5.

HR-DAST 1175, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950 Kotarski NO Sinj. Državni arhiv Split.

HR-DAST ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950 Kotarski NO Sinj. Državni arhiv Split.

HR-DAST 2882 ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950 Kotarski NO Sinj. Državni arhiv Split.

HR-DAST 4549, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950 Kotarski NO Sinj. Državni arhiv Split.

HR-DAST 467, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950 Kotarski NO Sinj. Državni arhiv Split.

HR-DAST 940, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950 Kotarski NO Sinj. Državni arhiv Split.

HR-DAST 2148, ONOD/LOK-PRIV 1-3, kut. 42/1950 Kotarski NO Sinj. Državni arhiv Split.

HR-HDA 605/58 Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga z.s.o.j. Zagreb s članicama/ *Zapisnik glavne skupštine*. Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

- HR-HDA 605/58 Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga z.s.o.j. Zagreb s članicama/
Izvještaj o pregledbi poslovanja iz 1933 godine. Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- HR-HDA-1163/11 Zadruga zaostale u zadružnom registru. Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- KOVAČEĆ, August [ur.]. 2003. *Hrvatska enciklopedija* (sv. 5: Hu-Km). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- KOVAČEĆ, Ratko [ur.] 1956. *Zadružni leksikon FNRJ*. Zagreb: Zadružna štampa.
- KOVAČEĆ, Ratko [ur.] 1957. *Zadružni leksikon FNRJ*. Zagreb: Zadružna štampa.
- Osnovni zakon o zadrugama (NN 59/46).
- PASARIĆ, Ratko i Kamilu RUŽIČKA. 1949. *Kućna radinost: organizacija i rad putem poljoprivrednog zadrugarstva*. Zagreb: Zadružna štampa.
- Pravilnik o sistematizaciji radnih mjesta*, 1977. Dokumentacija EMZ.
- Pravilnik o unutrašnjem ustrojstvu i načinu rada Etnografskog muzeja u Zagrebu*, 2002. Dokumentacija EMZ.
- Promjena u registru državnih privrednih poduzeća "Narodne rukotvorine" poduzeće za proizvodnju i promet narodnih rukotvorina mijenja naziv u "Rukotvorine" poduzeće za proizvodnju i promet narodnih rukotvorina (NN 61/50).
- s. n. 1884. "Proizvajanje igračkah za djecu". *Obrtnik, glasilo trgovačkoobrtne komore u Zagrebu* 6: 56-57.
- s. n. 1922a. "Privatni promicatelji Etnografskog muzeja u Zagrebu". *Narodna starina* I: 92-96, 209-210, 353-354.
- s. n. 1922b. "Naputak za povjerenike Etnografskog muzeja u Zagrebu". *Narodna starina* I: 207-208, 347-352.
- s. n. 1913. "Pravila ženske udruge za uščuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta u Zagrebu". *Dionička tiskara u Zagrebu* : 1-14.
- Statut Etnografskog muzeja*, 1966. Dokumentacija EMZ.
- Upis u trgovački registar tvrtke Zadruga za izradu dječjih igračaka s.o.j. u Mariji Bistrici (Službeni list 257/34).
- Upis u zadružni registar Prve hrvatske seljačke zadruge za kućnu radinost s.o.j. u Tugonici (NN 53/48).
- Upis u zadružni registar "Likum" nabavno-prodajne zadruge likovnih umjetnika s.o.j. u Zagrebu (NN 61/48).
- Uredba o načinu osnivanja zadruga, o pravilima zadruga i o upisu zadruga u zadružni registar (NN 33/47).
- VOJNOVIĆ-TRAŽIVUK, Branka. 2015. *Zvuk – Zvek – Zvon – Glazbala u hrvatskom folkloru*. Split: Etnografski muzej Split.
- ZORIĆ, Vesna. 2015. "Stručna obrada građe i registracija zbirke Etnografskog muzeja u Zagrebu". *Etnološka istraživanja* 20: 53-59.